

Լ Ե Զ Ո Ւ Ա Գ Ի Ց Ա Կ Ա Ն

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ ԿԱՅ ԶԱՅՈՒՆ ԶԱՄԱՐ

Սահակայ եւ Մեսրոպայ անմոռաց յիշատակին եւ հայ ազգին՝ դարերու երկար շարքէ մը ի վեր, անոնցմէ վայելած բարերար — գրապարգեւին վերյուշման օրերուն մէջ, ներու ի մեզի փոքրիկ զիտողութիւն մը: Ուրախ ենք ի սրտէ որ գրեթէ ամէն ճշմարիտ հայ ջանաց տօնել կրկին յօրելանները, մէկն՝ աղմկալից, մեծաշունդն, բազմահանգէս փայլով, միւսն՝ յարմարազոյն դատեց, եղած պատիւներու վրայ ուրախանալով հանդերձ, Սահակայ ու Մեսրոպայ ազգաշէն գործունէութիւնը՝ լուծեան մէջ փառաւորել, երրորդը՝ ջանաց արտաքին հանդէսներէն ու ցոյցերէն հանել պէտք եղած դասը՝ համօրէն հայութեան եւ ի մասնաւորի հայ-գրականութեան համար եւն եւն: Թէ իրաւացի էին այս այլեւայլ տեսակետներն ալ, ընթերցողներու ապաստան է պատասխանը: Բայց թէ ինչո՞ւ «Հանդէս Ամսօրեայ», երրորդ խմբին հետեւեցաւ, պատասխանը շատ որոշ է: Անցեալ տարիէ ի վեր «Հանդէս Ամսօրեայ», այս յօրելաններուն պտուղը՝ աւելի «գրական», բազմացած էր տեսնել, քան «պրոցական»: Յարգելով հանդերձ այլոց տեսութիւններն՝ այս խնդրոյն մէջ «Հորիզոնի», ուղղութիւնն յարմարազոյն համարած էր: Եւ իրրեւ «գրական յօրելան», գրական հողի վրայ եթէ կատարուէր այս յօրելանական հանդէսը, տարակոյս չկայ, որ ո՛չ թէ միայն «Հանդէս Ամսօրեայ», այլ նաեւ դեռ շատ մը գրագէտ ու գրականասէր հայեր այլազգ պիտի բերէին իրենց մասնակցութիւնն այս չքնաղ ու անջինջ յիշատակին վերարծարման առթիւ: Յանկարծ Վաղարշապատու դռներուն լայն լայն բացուիլն եւ այս «գրական յօրելանին», ալ իրրեւ ռահվիրայ-առաջնորդ փողահարուին, ի յառաջադունէ խրաչեցուց այնպիսիներն, որ չէին ուզեր անպատճառ «կրօնական կերպարանք», տալ այս հազուադէպ գրական յօրելաններուն: Մաւնակ-Մ'նարոպ «նկնդեցական», այո, իսկ իրենց գործը՝ «գրական», . . . : Պատասխան թող նկատուի այս նախադասութիւնս այն ամէնուն, որոնք սկզբամբ հակառակ են այսպիսի ազգաշէն ու ազգանորոգ «գրական յօրելաններու», եւ անոնց՝ որոնք յարմար ատենն հասած նկատեցին՝ յանկարծ «Մխիթարայ Մեծի», ինկած առաջնութիւնն իրենց սեպհականելու . . . : Գոնէ հանդիսական յօրելանին երկրորդ կէտին համար՝ անժխտելի է մեր ըսածը, քանի որ Յակոբ ի Վննետիկ տպագրել կու տայ իւր առաջին երկը, — ահա ուրեմն Վննետիկի Մխիթարեանց յայտմ առաջնութեան իրաւունքը, եւ 1512ին տպագրութեան մուտքն ի մեզ մասնացոյց ընտղն եւ առաջին անգամ հրապարակայայտ ծանուցողն է՝ Վիննետան, «Հանդէս Ամսօրեայի», խմբագրութիւնն, եւ յօդուածագիրն՝ արդի Ընդհ. Արբահայրն՝ Գեր. Գրիգոր Գովրիկեանց, — ահա ուրեմն Վննետայի Մխիթարեանց ալ առաջնութեան իրաւունքը . . . : Թերեւս զանց առնուէին այսպիսի նկատումներ եւ ի մոռացօնս նետուէին, եթէ մեր սպասած զօնէ փոքրիկ մէկ կէտն իրագործուէր, այսինքն՝ յօրելար տարւոյն մէջ՝ — չըսեմ՝ յօրելանին օրը — այլեւայլ առաջարկութեանց թուոյն մէջ՝ լսէինք, կարգայինք, տեսնէինք փոքրիկ հեռագիր մըն ալ՝ իբր ապացոյց այս մեր — գրական առաջնութեան իրաւանց, կրկին Մխիթարեանց հասցէին¹ . . . :

¹ Ի բաց առեալ Փիլիպպէի եւ Վննետայի հայ գաղութին հեռագիրներն. որ սակայն իրաւունք կու

Ձեռք ամբաստաներ. բայց փափկանկատ եւ աւելի՝ նրբադատ, այս վարմանց անդոր-
ծադրութիւնը, կը ստիպէ այսօր զմեզ որ «Հանդէս Ամսօրեայն», ցաւ յայտնէ այս ան-
տարբերութեան վրայ, զոր աւելի մոռացկոտութեան կը վերագրէ քան նպատակաւոր
անտեսարարութեան: — —

Մեր ցաւն այսպէս ամօքելէն ետքը՝ սրտով մօտն էինք Սահակայ եւ Մեսրոպայ,
եւ սրտով մօտ պիտի մնանք: Հայ լեզուի, Հայ պատմութեան ծառայութեան պար-
ծանքը՝ զոր գրած ենք մեր զրօշակին վրայ, կը ստիպէ զմեզ որ կարկառունք մեր
ձեռքը հոն, ուր կը տեսնենք, թէ հրաւէր կը կարգացուի յասպարէզ: —

* * *

Այս քիչ մը երկար յառաջաբանէն ետքը փութով պիտի ընդունինք այն հրա-
ւէրը, զոր կ'ընեն այսօր մեզի յայտնելու մեր միտքը թէ ինչ կը խորհինք «Հայ ուղղա-
գրութեան», խնդրոյն նկատմամբ: Շատ երկար ժամանակ անցած չէ այն օրուրնէ ի
վեր՝ ուր հրատարակաւ յայտնած ենք մեր տեսութիւնները՝ «Հայ ուղղագրութեան»,
խնդրոյն առթիւ, եւ մեր տեսութիւններն ամփոփած ենք հատորիկի մը մէջ¹: Այսօր
գարձեալ կը ծեծուի նոյն խնդիրը:

Սակայն նախ զայս որոշենք. «Ուղղագրութեան խնդիր կայ հայուն համար»,
Ես պիտի չքաշուէի «Ո՛չ», մը պատասխանելէ, եթէ «Հայ», ըսած ժամանակ պիտի
ըմբռնէինք՝

1. Հայաստանի մեր բնիկ հայր.
2. Արեւմտեան հայերէնը գործածող հայր.
3. Հայերէնն՝ իբր գործարանաւոր լեզու՝ ընախօսական-կազմական կեանք ունեցող
նկատող հայր:

Եթէ այս երեք դասակարգի հայերը պիտի ունենանք մեր աչքին առջեւ, այն
ատեն, պիտի ըսենք որոշակի, թէ Ուղղագրութեան խնդիր չկայ հայուն համար²:

Իսկ եթէ «Արեւելեան հայերէնն», գործածողներու եւ գրողներու վրայ պիտի
դառնայ խօսքը, այն ատեն պիտի ըսենք համարձակ, այո՛, կան ուղղագրութեան՝ եւ
աւելի եւս կարեւոր լեզուական խնդիրներ,»:

Ա.

1. Ի՞նչ է «ուղղագրութեան», խնդիրը:

Բերնի հնչման համապատասխան նշանագիրը գտնել: Կը զարմանանք, որ հայերէնի
համար կը յարուցուին այնպիսի խնդիրներ, որոնք տեղի չունին, վասն զի բնիկ
հայաստանցին՝ իւր ծծած օդին հետ, խմած ջրոյն հետ, կը ծծէ կարծես, Հայ հնչու-
մներն ալ. թերեւս չձանձնայ անոնց համապատասխան նշանագրերը, բայց հնարաւոր չէ,
որ հնչու մները շփոթէ իրարու հետ: Բնիկ հայաստանցին՝ ըստ առաջարկութեան ուղ-

տան մեզ այսպէս մտածելու, քանի որ միայն այս քաղաքներուն մէջ արդար գտեր են այս հեռագիրը: Իսկ պաշ-
տօնական մարմիններն . . .

¹ Հայերէն լեզուի Ուղղագրութեան խնդիրն (1910, Ազգ. Ման. ԿԱ.):

² Թէպէտ ոմանք «յիմարութիւն, տգիտութիւն», վերագրեն այս տեսութիւնն ունեցողներու . . .

զազրութեան խնդիր յարուցանողներու՝ պիտի շփոթէր իրարու հետ հետեւեալ հնչու- ներն ու անոնց համապատասխան նշանադրերը, որ են՝

ը, պ, փ.	յ, հ, խ.	ւ, վ, ֆ.
զ, կ, ք.	ծ, ձ, ց.	ը, ըր, ո.
ղ, տ, թ.	ճ, ջ, չ.	ե, է. —

բայց՝ նոյն իսկ ձայնաշրջութիւն (Lautverschiebung) կրած գաւառներուն մէջ շատ զգայուն է հայաստանցոյն ականջը՝ իրարմէ զանազանելու օր. աղ. ը ու պ. “Բան, գործ, դուրս, այնպէս բնական երանգով կը զանազանէ” “Պէտք, կուրծ, տալ, բառերէն, որ պարզապէս զարմանք կ'ազդէ: Այս իրողութիւնս հաստատած ենք՝ ոչ թէ մենք միայն, այլ այն ամէն ուսուցիչներն ու վարժապետներն, որ յարաբերութեան մէջ են կամ կը պաշտօնավարեն գաւառներու մէջ: Ապահով ենք, որ միակ կոչում մը՝ գաւառներու մէջ գործող արդի ուսուցիչներու, բաւական պիտի ըլլայ լիովին վերահաստատել, ինչ որ մեզի համար համոզում է: Շատ տեղ՝ ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցինք, հնչուները մարմնացնող նշանադրեր զիրար փոխանակած են, այսինքն՝ հոն ուր տի՛ Dal հնչուեր կու տան, շատ դիւրաւ կը զանազանեն՝ ղ՝ te ձայնէն: “Մենք միայն մէկը կ'ըսենք, դուք հասկցէք ամէնքը, ըստ առածին: Բայց աւելի զարմանալի է, ոչ թէ միջակ (դ), լերկ (տ) այլ թաւ՝ թն ալ գրեթէ անսխալ գործածութիւն ունի: Եւ այսպէսով եռակի աստիճանաւորութիւն մը ստեղծուած է հնչմանց մէջ¹, հնչուներն յառաջ բերող երեք գործարանաց գործակցութեան համեմատ: Եւ արդէն այս երեք աստիճանաւորութիւններն ալ միշտ կը պահուին այլեւայլ հնչուներու միջեւ: Մեկնենք զայս հետեւեալ երեք տառախմբերու վրայ. ծ, ձ, ց. ճ, ջ, չ. յ, հ, խ. եւն եւն:

Մենք ասշահար մնացած ենք՝ գրականութենէն իսկ զուրկ, մանաւանդ թէ անլիթերցագէտ (analphabet) կամ զրել կարգալ չգիտցողներու բերնէն՝ վերեւ նշանակած եռասիւն ձայներու իւրաքանչիւր եռեակին հնչուներուն միջեւ եղած խտիրը յսերով. ծոր, ձոր, ցոր՝ ըստ արեւմտեան հայ արտաբերութեան՝ առաջինը կը հնչեն՝ dzor, երկրորդը՝ tzor, իսկ երրորդը՝ tsor: Նոյն համեմատութիւնը կը պահուի նաեւ միւս եռեակներու հնչուներուն միջեւ. ձենձ(եր), ջերմ, չեչոտ. զոր զգալի ընելու համար պիտի յարմարագրենք այսպէս. djendj, tjerm, tcetcod: Այս հնչուներուն ծնանելու եղանակն հետեւեալն է. առաջնոյն՝ միջակի ձայն ապու համար, գոգաձեւ լեզուածայրին երկու եզրները՝ կիսաբաց ատամնաշարքին վերի շնատամներուն թեթեւ մը կպցնելէն յառաջ՝ մեզմ՝ ռնգական ը կիսաձայն² մը կը կցի եւ յանկարծ կը հնչուի, այսպէս ըձ(է). իսկ երկրորդին՝ հայ արեւմտեան լերկին համար՝ մի եւ նոյն զիրքն՝ առանց ըի, եւ լեզուածայրին եզրներն աւելի ուժգնակի կը կպչին, շունչն աւելի բերնի առատադին կը փչուի, այսպէս ջ(այլամ). իսկ երրորդն՝ որ կ'ըլլայ այս եռեակին թաւը՝ խիստ ու ուժգին. այսինքն նախընթացին կը հետեւի հազագային հ մըն ալ, թ(ադ): Առաջինը կը համեմատուի՛ իտ. già, Giacomo, անդդ.

¹ Երբ հնչում կ'ըսենք, կ'իմանանք այն բնական ձայնն զոր գործարանն (լեզու, ատամն, շրթուեր եւն) յառաջ կը բերէ: Բոլորովին զատ է այս հնչումէն՝ իւրաքանչիւր գրին իւր գտնուած գիրքէն առած հնչողականութիւնն, որ բնական է՝ աւելի ձայնագիտական ձեւերակներու ուշադրութեան առարկայ է, քան այսպիսի յօդուածներու:

² Չփոթել ը ձայնաւորին հետ:

Johnson, James: Երկրորդ հնչեւնը (Չ) կը պահսի նոր լեզուաց. միայն երբեմն կը լուռի խալերէնի մէջ՝ երբ թաւ չն՝ նայ գրէ մը ետքը իյնայ. այսպէս non ei da, “չի տար մեզէ,“ Երրորդը՝ այսինքն թաւ չն, ճիշտ նոյն է իտ. c, գերմ. tschի հետ: Գաւառացին զարմանալի կերպով պահած է հնչման այս նրբերանդութիւնն, որով շատ մը հարազատ հայ բառերու գոյութեան իրաւունքն ինքը՝ գաւառացին, կը պաշտպանէ ու կը պահպանէ: Պիտի մեկնենք յաջորդ տողերու մէջ թէ յորում է այս իրաւունքը:

Յռասեան երկրորդ եռեակը թերեւս բողոքովն ազատէր զմեզ բացատրութիւն տալէն, եթէ չունենայինք շարքին համար ըսելիքներ: Մախապէս յն կը ընուր մեր սյգմեան պակաս մէկ ձայնը. աճ. արماق, անգ. Yankee. այսօր կը գրենք նարմագ, նանկի, բայց այս յերիւրեալ նշանադրոյմ է՝ յ ձայնին համապատասխանող: Մերուպայ հնարագիտութիւնը թերակատար պիտի համարուէր, եթէ այս կարեւոր ձայնին՝ գիր չկերպաձեւէր: Ըրած է վարպետը, բայց աշակերտք անտես ըրած են: Գրոց համեմատութենէն իսկ կը համոզուինք, որ յին հազագային հնչումն նոր է համեմատաբար, նախնականն՝ ատամնական-լեզուական էր. յն. Ἰησοῦς, Ἰορθάγγελος, Ἰωάννης, տառադարձուած են Յիսուս, Յորդանան, Յովհաննէս. ինչու այս տարապարտ փոխազրութիւնն՝ պիտի ըսէինք, եթէ անծանօթ մնացած ըլլար համեմատական լեզուագիտութեան առջեւ՝ յի այսպիսի մեծ ձայնական յեղաշրջութիւնը. բայց քանի որ անոր ատամնական-լեզուական յատկութիւնը գիտենք՝ Մերուպայ — նախատեսութիւնն ըսեմ՝ յարմարագրութիւնն ըսեմ — կը սքանչացնէ զմեզ: Ուրեմն հիմայ կը գտնուինք եղած մասնակի փոփոխութեան առջեւ: “Մասնակի, կանուանենք, որովհետեւ այս գործարանական փոփոխութենէն յառաջ եկած հազագային հնչումը միայն բառերու սկիզբն (Anlaut) է, — ածանցներն ու բարդութիւնները նոյն կանոնին կը հետեւին, իսկ մէջն (Inlaut) ու վերջը (Auslaut) կը մնայ լեզուատամնային հնչեւնն այսպէս. յարմարել, յիմարել, — ան-յարմար, գեղեցկայարմար —, իսկ նոյն, տղայական, հայական հայ, վայ եւն եւն:

Բայց ըստ պատահման եւ առանց հիման եղած է այս փոփոխութիւնը. Ոչ ունինք այսպէս կարծելու երկու զօրաւոր պատճառներ.

ա. Լեզուատամնայինէն հազագային հնչում յառաջ գալն ըստ լեզուագիտութեան է. հակառակն՝ անընդունելի է: Փոփոխութիւնն արտաքին գործարաններէն կանցնի գէպի ներքիններն, բայց ոչ ներքիններէն՝ գէպի արտաքինները: Երթնականէն օր. աղ. կրնայ հազագային յառաջ գալ, բայց ոչ հազագայինէն շրթնական: Pitaxէն կրնայ հայր, ped-istէն հետք եւն, յառաջ գալ, բայց հէն՝ ք՝ երբեք: Մեր յ = եէ կրնար վերջի վերջոյ հազագային հնչման վերածուիլ. եւ այս՝ ստուգուած է այսօր:

բ. Ըստ մեզ, քանի որ մեր բաղաձայններէն շատերուն մէջ եռակի աստիճանաւորութիւն միշտ կը նկատուի (— որ երբեմն մինչեւ քառեակի ալ կը տարածուի), այսինքն քանի որ մեր գործարանական ձայնարտագրութիւնը միջին, լերկ եւ թաւ աստիճանաւորութիւն մը ցոյց կու տայ, եւ կամ այսպէս ըսենք՝ կակուղ, մեղմ՝ եւ խիստ հնչեւներ յառաջ կու գան, եթէ հ իբր մեղմ՝ (լերկ) ընդունինք, եւ խ իբր խիստ (թաւ), կը պահսի միջակը (կակուղ), զոր բնութիւնը կը ստեղծէ ահա մեր բնիկ գաւառացւոյն բերանը: Անհնարին է չապշել, երբ յամառ, համար եւ խամ բառերու զգալի տարբերութիւնը կը ըսէ մարդ մեր գաւառացիներու բերնին մէջ: Եթէ ամամբ իսկ փոխել ուզէք, իսկոյն իսկ բողբի ձայներ պիտի ըսէք, թէ “չեմ անխ

համառ, կասիմ յամառ, : Ի՞նչ է այս զարմանալի նրբութիւնն, ի՞նչ է այս մանր զանազանութիւնն, որով բնիկ հայաստանցիներ կը գլխն, կ'անցնին զմեզ արտասանութեան փափկութեան մէջ . . . : Եւ սակայն այս իրականութիւն է : Հրապարակաւ մեր սքանչանքը պիտի յայտնենք Պր. Բժշկապետ Բ. Մաւասարդեանի, որ “Մշակի”, մէջ (Թ. 223) այս օրերս՝ առանց մանրամասնութեանց իջնալու՝ յ տառի հնչումն պահպանելու վրայ այնպէս գեղեցիկ հրատարակութիւն մ'ըրած է : Գրադէտ-Բժշկապետն շնորհաւորելի է :

Հ իբր լերկ գիր առնելով, ին կըլայ — par analogie — ասոր թաւը, բնիկ բերանն ալ ասոնց ընկեր տուած է՝ այսպէս ըսենք՝ միջակը, ուրեմն ծ, ձ, ց || ձ, ջ, չի քով՝ չենք քաշու իր յ, հ, խ շարելու :

Մոյն երեւոյթը կը տեսնենք Վի եւ Լի մէջ : Բարեբախտաբար զաւառի գրողներ՝ խիստ պահպանողական ու պատուախնդիր իրենց նախահարց իբր ժառանգութիւն թող տուած արտասանութեան, Լի եւ Վի անիմաստ բանավէճը վարելու պէտք չունին, վասն զի հոս ալ պահած են երկու գրերու մէջ եղած նրբութեան զանազանութիւնը : Աւար ու Թուրքեւար, (դէպ ի) վեր ու գրաւեր, արհաւիր ու վիրք, քանաւոր ու վրճմակ, առաւուշտ եւ վուշ, այնպիսի բառեր են, որ շատ դժուարաւ կը շփոթուին բնիկ ականջներէ, եթէ լաւ հնչուն : Գաւառացին գիտէ լով հնչել փափուկ շփողականն, ու վով՝ խիստը : Վերի առամաշարքին միայն կտրող ականները վարի շթունքն երբ թեթեւակի շոշափեն՝ կը ծնանի Լը, իբր միջակ գիր, իսկ երբ քիչ մը դէպ ի դուրսը սեղմեն՝ յառաջ կու գայ Վը, իբր լերկ գիր, եւ որովհետեւ հոս ալ եռեակը ամբողջացնել կը ձգտի բնութիւնն՝ օգնութեան առած է, ի հնուց ի վեր (11 դար) եկամուտ ֆ իբր թաւ. որով կ'ունենանք հոս ալ՝

Լ, Վ, ֆ :

Տեղ տեղ արդէն առանց ֆ նշանագրի ալ՝ ֆի թաւ հնչումն կար, եւ ֆէօս (հոս) ֆէօն (հոն) եւն ասոր ապացոյցը կըլան : Զարմանալի զուգադիպութեամբ սլաւ լեզուներէ շատեր այս ֆ ունին հի՛ն՝ ուր ըստ ինքեան թաւ թ (յն. Ծ) կը սպասուէր :

Պէտք կայ արդեօք յիշեցնելու որ մնացած երկաձայն բոյներն ալ՝

<p> ր, ռ զ, ժ ս, շ </p>	<p> } </p>	<p> քիչ շատ ձգտում ցոյց կու տան՝ ամբողջացնելու իրենց եռեակը : Որոշակի կրնանք հաստատել զայս ըի, ըրի եւ ոի համար. </p>
---	--------------------------	---

Երբեմն այնպէս մը կը հնչուի ըն որ թաւ ոէն զգալի կը զանազանուի¹, եւ երբ երր, տարր, երրորդ եւն կը ըսենք, իսկոյն գիտենք որ եռ ու տառ կամ եր(կ) ու տարի վրայ խնդիր չկայ, այլ երկուքին մէջ — միջնգր — մըն է : Գրականութեան մէջ ալ Զրդ դարէն ասդին կը սկսի ոն՝ ըր փոխանակել. այսպէս երրեակ = եռեակ : Մոյնն իմանալու է ս, շ (= ժաժ), զ եւ ժի համար :

Յօդուածի մը սահմանը չի ներեր՝ այս յայտնի ու ծանօթ իրողութիւններն աւելի եւս ընդարձակելու :

¹ Յայտնի է որ գերմաներէն ու անգղիերէն այս երկու թրթռական ձայներն ալ մի եւ նոյն նշանագրով կը ներկայացուին :

Միայն ներուի հոս մեզի փոքրիկ անդրադարձութիւն մը:

Հնչումներու նրբերանգութիւններն ու նշանադրերու այլաձայնութիւններն՝ այրու-
բներն իբր զարդարանք կամ իբր աւելորդ, թարմատար մասերն նկատուելու չեն:
Եայտնի է թէ այս նրբութիւններն են որ հազարաւոր բառերու գոյութիւն տուած են:
Որչափ նշանադրերը ձօխ, այնչափ եւ բառազանձն մեծափարթամ կ'ըլլայ: Ուր
աշտութիւն նշանադրերու (հնչանշաններու), հոն եւ կուտակում նշանակութեանց:
Ինչո՞վ կը ասարեբին հին լեզուներն նորերէն, իրենց զմայելի բառական հարստութեամբն՝
որ բնաւ շիտթութիւն չի պատճառեր, վասն զի առատ նշանադրերու միջոցաւ՝ զատ
ու որիչ է իրարմէ այս բառերու գոյութիւնը: Երբ օր. աղ. ծոյլ, ձոյլ, յոյլ, հոյլ,
դոյլ, թոյլ, համար, յամար, քակ, պակ, փակ, քազ, պազ, դափ, տափ,
թափ, դար, տար, թար եւն. այսպիսի գրեթէ նոյնահնչուն բառեր կը գտնուին
լեզուի մը մէջ, նշան են ասոնք այն լեզուին հարստութեան: Եմանաձայն կար-
ծուած գրերու հնչուններն երբ պահուին, այն բառերը միշտ իրաւունք կ'ունենան
իրենց գոյութիւնը պահելու: Ոչ որ իշխանութիւն ունի այս բառերն իրարմէ տար-
բերող հնչման նրբերանգութիւնները ջնջելու, առարկելով թէ դժուարութիւն եւ
անյաղթելի դժուարութիւն կը պատճառեն: Մենք տեսանք որ մեր գաւառացին՝ բնիկ
պահապանն մեր լեզուին, աղատ է այս դժուարութիւնն ունենալէ, եթէ միայն
օրինաւոր կրթութիւն մըն ալ ժառանգէ, ահա պահուեցաւ հայերէնն անվթար ու
անասան:

Տեսնենք մեր 2 կէտը:

2. «Արեւմտեան հայերէնը գործածողներն՝ հայերէն լեզուի ուղղագրութեան խնդիր
ունին», թերեւս շատ անգամ անդիտակցօրէն իւր լեզուին հնչումները պահպանող բնիկ
հայաստանցին առիթ ալ չունենայ՝ Սահակայ ու Մեսրոպայ աւանդած ժառանգու-
թեան վրայ նայելու այնպէս, ինչպէս ստիպուած են նայիլ «արեւմտեան հայերէնը
գործածող», գրագէտներ: Եւ ասոնք միայն կրնան մեզի խորհրդածութեան նիւթ մա-
տակարարել: Արդ, զլիսաւորաբար թուրքիա եւ անկէ յառաջ եկած դաղթականու-
թիւններն՝ Եգիպտոս, Ամերիկա, Իտալիա ու Աւստրիա, երբեք դժբախտութիւնն ու-
նեցած չեն՝ հայերէնի ուղղագրութեան խնդրոյն պէտքն զգալու. վասն զի քիչ շատ
ամէնքն ի բնէ՝ «հայերէնախօս հայերէնաբարբառ», գտնուելու առիթն ունին: Դեռ,
փառք Տեառն, օտարաբարբառ այլաձայն լեզուներ լսելու ստիպուած իսկ ըլլալով, խոր-
թացած չեն լսելիքներն, որով տեսակ մը՝ «բնիկ դիւրութիւն», կը զգան, հայ ուղղա-
գրութեան վերաբնութեան շատ պահանջկոտ չըլլալու: Առանին այս առաւելութիւնն
քիչ ժամանակի մէջ կը կատարելագործուի դպրոցական դաստիարակութեամբ: Եթէ
արեւմտեան հայերէնն այսօր պահած է իւր փափկութիւնն ու հայեցի նկարագիրն,
ասոնք են պատճառները: Սահակ ու Մեսրոպ ծնան՝ այսպէս ըսենք, գրաւոր հայերէնն,
բայց Միսիթար մըն ալ մշանջնաւորեց՝ գոնէ արեւմտեան հայերէնն իւր գրականու-
թեամբը, դպրութեամբը: Անհամեմատ աւելի յարմարագոյն վեճակի մէջ են արեւմտեան
հայերէնախօսք ու գրագէտք՝ բնիկ հայ հնչումները պահելու: Եւ մէյմը որ հնչումներն
պահուին, այլ եւս հարիւրին իննսուն արդէն չքացած կ'ըլլայ հայ ուղղագրական
դժոխքներ կարծուած դժուարութիւնը:

Բայց մեր գործը չէ հոս արեւմտեան հայերէնի դրուատիքն ընելու: Խնդիրն է
ուղղագրութեան վրայ, եւ այն՝ ուղղագրութեան բարենորոգման կարեւորութեան վրայ:
Մենք պէտք չենք տեսներ այս նորոգողութեան: Միայն այս առթիւ դիտել կու-

տանք, որ ուղղագրութեան մասին՝ արեւելեան ու արեւմտեան հայերէններու միջեւ եղած միջնորմը, մնալու է: Մի՛ փութկոտ արտորանքով, ցանկին միւս կողմն աչք նետել, այլ այս կողմը՝ սիրելի ընել միւս կողման: Ռուսահայք՝ ինչպէս վարը պիտի տեսնենք, ունին իրենց ոճն ու հայերէնը, թող տուէք որ ունենան նաեւ իրենց ուղղագրութիւնը. անոնցմէ ոմանք կը սիրեն եղբր գրել՝ նալ, թագալոր, թող գրեն: Իսկ այլք կ'ախորժին եղբր զինսոր, Աստուած, նէր եւն գրելու, թող գրեն: Բայց նաեւ իրաւունք տան մեզի՝ արեւմտեան հայոցս, որ պարծենանք թէ «մեր ուղղագրութիւնը կապուած է մեր անցեալի, մեր զրաբար հարուստ գրականութեան, մեր ժողովրդի... հետ: Բանդել այդ կապը՝ կը նշանակէ գործել պատմական մեծ սխալ»: Խելահաս ու չափաւոր գրողներ զիտեն միայն բարիքէն օգտուիլ: Կը խոցոտին մեր աչքերը երբ «նէր», «նիրական», տեսնենք, արեւմտեան հայերէնին մէջ: Իսկ արեւելեան հայերէնին՝ ինչպէս անյարգ ու անհարթ ոճն², նոյնպէս ուղղագրութիւնն պէտք է իրենց սեպհական մնայ: Շատ քաջ ըմբռնած են զայս «Ազատամարտի», վարիչք, որոնց մէջ ուսաստան լեզուով գրողներ շատ կան, բայց կը ջանան իրենց գրիչը շարժել՝ իրենց ընթերցողաց հասկցած լեզուաւ, եւ կը հետեւին արեւմտեան ուղղագրութեան: Պէտք չկայ բնաւ «կենդանի աղբիւր», թող տալով «դուբերու», մէջ հաւաքուած ջրերով մեր ծարաւն անցընելու ճգնիլ: Փոխանակ ուղղագրութեան՝ ուրիշ առաւելագանց գեղեցիկ յատկութիւն մ'ունի արեւելեան հայերէնն, անոր հետամուտ ըլլանք, զայն ընդօրինակենք, այսինքն միօրինակ տառադարձութեան հաստատուն օրէնքներն, որոնցմով կը վարուէին Սահակն ու Մեսրոպն եւ այսօր՝ քիչ թէ շատ կը գործածեն ուսաստան լեզուաւ գրողները: Շատ անգամ քարոզեցինք, որ զրաւորին մէջ պահուելու է նոյն գրութիւնը, իսկ արտասանութեան մէջ հետեւելու է՝ հնչման բնական զարգացման: Հիմայ տարօրինակութիւն կը համարուի եւ իրաւամբ՝ Wielickaն Վիելիկակա տառադարձին, այլ պէտք է՝ Վիելիչկա գրել, սակայն Parisն ալ Բարիզ կամ աւելի խորթ Փարիզ գրելն ալ նոյնպիսի տարօրինակութեան կարգէն համարելու է: «Սահակ-Մեսրոպ», զոռացինք, «Սահակ-Մեսրոպ», յեղեղեցինք օրերով ու շաբաթներով, եւ սակայն Սահակ-Մեսրոպայ տառադարձութեան դառնալու եւ ոչ զաղափարն ունեցանք: Ո՛չ յանկարծակի, մէկ ոտամամբ, այլ աստիճանաբար դպրոցէն սկսելով: Պիտի ըմբռնենք այս կարեւոր կէտը...:

Այս յետազննացութեամբ Սահակ-Մեսրոպայ հնարած նշանագրերն ալ պիտի գտնեն իրենց գիտական հնչիւններն եւ ձայնախօսութեան (phonétique) մէջ պիտի գրաւեն իրենց դիրքը: Այսօր գիտական յորինուածութեան բոլորովին հակառակը կը վարդա-

¹ «Մշակ», Թիւ. 226. Երկու ձեռք կը ստորագրենք մեր թատերագրին (Շիրվանզատէ) այս սքանչելի տղերն, որ ընթեռնելու արժանի յօդուածի մը մէջ կը պաշտպանը արգի եւ արեւմտեան ուղղագրութիւնը:

² Սխալ չմեկնուիք: Ռուսահայ գրագէտներու մէկ մասը՝ որ այսօր գեղեցիկ հեղինակութիւններով իբր մատենագիր, վիպագիր, հրատարակագիր անուն մը ստացած է, կը վերաբերի այն դասակարգին, որ սնած է գեռ գրաբարով, կարգացած է կամ ստիպուած է կարգալ մեր նախնեաց երկափութիւնները, կամ գրաբարի ուսուցմամբ զրաղած է, այսպէս Ռաֆֆին, Ա. Ահարոնեան, Լէօ, Յ. Յովհաննէսեան, Ա. Ծատուրով, Հ. Առաքելեան եւն, որոնց լեզուն՝ թէպէտ իրենց գտնուած միջավայրին ու շքանակին լեզուներու ազդեցութեան տակ զուրկ է հնչման նրբութենէ, բայց մանաւանդ ոմանք՝ ժողովրդական լեզուի գոզորիկ դարձածներն ու ասութիւններն իւրացնելով՝ հեշտաշարժ ընթացք մը սուսած են իրենց գրչին: Բամենայն դէպս արեւմտեան հայուն ականջներուն համար՝ դեռ շատ երկար ատեն դժուարալուր ու խժայուր պիտի հնչէ այն հայերէնն, մանաւանդ ըսյերու խոնարհմանց ու բառերու հոլովմանց տեսակետով...: Մեր բսածը պէտք է հասկնալ ընդհանուր առմամբ:

պետենք, երբ ուսանողին կ'աւանդենք թէ միջակ (հնոզ) բաղաձայններն են ը, զ, ղ եւն, այո սխալ կ'աւանդենք, վասն զի արեւմտեան հայերէնի մէջ ը, զ, ղ լերկ (յամբ) են եւ միջակ (հնոզներն)՝ պ, կ, տ լերկերն են: Ահաւասիկ մեր ուղղելու կէտերը, եւ ոչ թէ ուղղագրական քանի մը կապկալան նմանութիւններ ու փոխառութիւններ, որ ծիծարկելի կը դարձնեն մեր արեւմտեան աշխարհարարը: Բայց խօսած ենք արդէն այս ետ դառնալու — անկարելիութեան վրայ ուրիշ տեղ՝: Շատ անգամ փորձուածն ու ձախողուածն՝ այս անգամ քիչ մը բարեացակամութեամբ՝ եւ «Սահակ-Մեսրոպայ ի յարդանս», թերեւս յաջողի:

Կը մնայ տեսնել Յ կէտը:

3. Ստիպուած ենք անկեղծօրէն խոստովանելի որ զարմանքէ զարմանք կը զլրինք ամէն անգամ որ «ուղղագրութեան խնդիր», անուամբ կը տեսնենք մէկը կամ մէկալը որ ձեռնամուխ կ'ըլլայ հայերէնին՝ իբր անտէր անտերունչ առարկայի մը, իբր թէ ամբացնելու համար՝ եւ կը քայքայէ, իբր թէ դիւրացնելու՝ եւ կը կնձռոտէ, իբր թէ ուղղելու՝ եւ կը թիւրէ ու խոտորեցնէ: Տեսնենք վայր մը թէ հայերէնն իբր գործարանաւոր լեզու՝ բնախօսական-կազմական կեանք ունի, եւ զայն խօսող հայն ըմբռնած է իւր խօսած լեզուին այս գերակշիռ առաւելութիւնը:

Մեր ակնարկին տակ կ'իյնայ իսկոյն այն կէտը՝ թէ անհնարին կ'ըլլար հայերէն լեզուին մինչեւ հնութեան ստուերամած խաւարամութիւն հետեւիլ, եւ անոր կենաց սկզբունքներն որոնել, եթէ բնախօսական-կազմական կեանք ունեցած չըլլար, եւ այս վերջինս ալ անհրաժեշտ մէկ պայմանն է՝ գործարանաւորութեան: Լեզու մը որ իւր անցեալ փառաւոր կենաց մէջ՝ իւր այսպէս ըսենք՝ երիցագոյն քրոջ քով ունեցած է իւր սաղմնային ծնունդն, եւ անկէ յայտնի կամ գաղտնի անցուցած է ինքնուրոյն կեանք մը, եւ իւր քրոջ պառաւութեան հասակին մէջ ինք սկսած է տիրապետութեան ցուպը ձեռք առնուլ, եւ նոյն իսկ շատ մը տեղեր՝ ուր քաշուած է քրոջ ձայնը, ինքը սկսած է ուժեղնալ եւ դարերու շրջաններու մէջէն յաջողած է այսօր իւր ազգին զաւակացը բերնին լեզուն իւր ձայնովը թրթռայնել, ո՛հ, կը խոստովանինք որ անհնար պիտի ըլլար այսպիսի յաջողութիւն մ'ունենալ, եթէ օժտուած չըլլար այն՝ զօրաւոր ու դիմացկուն «կազմական», կեանքով մը:

Ձենք քաշուիր մեր հոյակապ լեզուին վրայ տեսնելու այս կենսունակ յատկութիւնները, չենք դանդաղիր՝ նոյն իսկ անոր «անցման», շրջանին մէջ՝ ենթարկեալ բազմապատիկ իրադարձական երեւոյթներու տակ՝ նշմարել անոր բնախօսական կեանքին արտացոլացումները: Դեռ ի կազմակերպութեան է մեր լեզուն: Բայց այս կազմակերպութիւնն իւր զարգացման շաւղին մէջ առանց ոստոստման եւ ցատկուճներու կը կատարուի: Լեզուն ինքնին կը ծնուցանէ իւր մէջ լեզուական խնդիրներն՝ իբր մէյ մէկ երեւոյթներ, բայց ինքնին ալ կը լուծէ՝ առանց արտաքին քայքայիչ ազդեցութեանց:

Արդ, այսպիսի կենսալից լեզուին մէջ տեսնուած այս օրինակ երեւոյթները քննելու տեղ՝ երբ ուղղակի ձեռնձիգ կ'ըլլանք անոնց, յայտնի է թէ կործանիչ ու սպականաւար դեր մը կատարած կ'ըլլանք:

Հազար հինգհարիւր տարիներէ ի վեր՝ իւր թաւալման հետ երբ լեզուն կը պահէ ու կը պահպանէ անմոլոր իւր հնչումները, լեզուական օրինաց ենթարկուելով իսկ՝

կրնայ այսօր իւր վաղեմի հնչականութեան տարացոյցներն յարեւու ցուցանել, կրնայ այսպիսի լեզուի մը զըստուիլ՝ բնախօսական կեանք մը: Ի՞նչ պէտք ուրեմն 1500 տարի ետքը՝ սպաննել այս պահպանեալ կեանքէն շատ մը փուլեր, անպէտ հոչակել շատ մը հնչական ձայներ, հնչանշաններ: Եւ դեռ այնպիսի ժամանակ մը, երբ լեզուին այս կենսունակութիւնն՝ ինչպէս վերը ցոյց տուինք, անդու կը գործէ բնիկ հայաստանցւոյ խօսելու գործարաններուն մէջ...: Ըստ մեզ, սպաննել է այս եւ ոչ ապրեցնել, խաթարել եւ ոչ յարգարել:

Գրանշան մը իսկ պակեցուցէք լեզուին մէջէն, պիտի ստիպուիք պակեցընել շատ մը բառեր, բառերու ձեւեր, ձեւերու երանգներ, երանգներու նրբութիւններ, միով բանի՝ փոխանակ զարգացնելու լեզուն, պիտի սպաննէք զայն: Եւ կարեւոր պատճառ մը չկայ՝ այսպէս անխնայ ջարդելու ու ջաղխելու: «Մէկ հնչիւնի մէկ զիր», վարդապետութիւնն հայերէնի համար աւելորդ է, վասն զի ամէն հնչիւն մէկ զիր ունի միայն, իսկ հնչման մէջ եղած nuanceներն արդէն մէյ մէկ զատ հնչիւն կը համարուին, որ պէտք են իրենց զատ հնչանիշը (= տառը) ունենալ:

Երբ ծայր, ձայր, ցայր այնպէս որոշ կը զանազանուին իրարմէ իրենց գործարանական հնչումովն, որ իրարու հետ չեն շփոթիր, իրաւունք կ'ունենայ բողբելու մէկը՝ որ թերեւս քաջ տեղեակ չէ, կամ աւելի քաջունին չէ՝ այս երեք գրերու հնչական երանգներն իրարմէ զանազանելու: Եթէ բողբելու իրաւունք չունի, որչափ եւս՝ կոտորելու, յօշատելու եւ մէկզի նետելու: Այս երեք լեզուատամնային գրերու համար ըսուածն հասկնալու է՝ բնականապէս, միւս շարքի գրերուն համար ալ: Ի մասնաւորի եւ ու է, ւ ու վ կը կազմեն հակառակաբանութեան կորիզը:

Այսօր տղայ մը իսկ գիտէ, որ գաղղ. *être, était, étaient, êtes, fêter, fêtez, fêtaient* բառերուն բոլոր ձայնաւորները մեր է կամ եւ ձայնազրոյ կը փոխանակուին: Բայց թերթեցէք *իրեւիցէ* դաղղ. քերականութիւն մը եւ տեսէք թէ ինչ անուն կու տան անոր, որ կը շփոթէ այս 7 տեսակ ըերն իրարու: Ինչ որ հոս միայն գաղղերէնին համար կ'ըսենք, իմանալու է շատ մը հնդեւրոպական լեզուներու համար ալ, այսպէս յն.ի, գերմ.ի, ռուսերէնի համար եւն:

Այս երեւոյթը կը տեսնուի՝ հնդեւրոպականէ դուրս, ուրիշ լեզուաբաններու տակ գաստարգեալ լեզուներու վրայ ալ: Օր. աղ. հունգարերէնի մէջ զանուած երկու տեսակ *e, é*երն այնպիսի դժուարին դեր մը կը խաղան, որ գրեթէ անհանդուրժելի պիտի երեւային հայուն, որ անմիջապէս «երկուքէն մէկը ջնջելու», զիւրին առաջարկութեան պիտի դիմէր՝ չեմ գիտեր ինչ խաբեպատիր անուան տակ, եւ սակայն հունգարացին իրր նուիրական հնաւանդ գանձ մը կը պահէ ու կը յարգէ այս ժառանգած երկու *e, é*երն, մանաւանդ որ առաջինը միշտ ենթակայ է երկրորդին փոխուելու՝ այլեւայլ քերականական դէպքերու ազդեցութեամբը. *jótétemény* (բարերարութիւն), *kefe*, խոզանակ, ունի *kefém* (առաջին ստացական), *kefét* (հայց.), *széjjelnéz* (շուրջը կը նայի), *értékes* (յարգի), *szükséges* (կարեւոր) եւն: Ունի՞մեր հայերէններն այս *e, é*երու փոփոխականութիւնը, բնաւ. այլ այնպէս կանոնաւորեալ է հայերէնի մէջ ինչ եւ էին գործածութիւնն, որ թեթեւ ուշադրութիւն մըն ալ կը բաւէ երկուքն իրարմէ զանազանելու: Թերեւս աւելորդ չըլլայ մեր ըսածը համառօտ վարդապետութեամբ մը հաստատելու:

ա) Էով շատ քիչ բառ կը սկսի հայերէն. եւ սկսածներն ալ՝ էակ(ան), էգ, էշ, էջէն անդին չեն անցնիր:

ը) միավանկ բառ մը էով կը գրուի, երբ բարդութիւններն ու հոլովածներն ի ունին. պէտք = պիտոյ, պիտի. մէգ = միգապատ, սէր = սիրել (= գերմ. Werk = wirken).

զ) քազմաւանկ բառերու միայն վերջին վանկը կրնայ է գտնուիլ¹. սակաւապէտ = (-պիտութիւն), արտօնատէր = արտօնատիրոջ.

ը) բառի մը վերջին վանկը՝ կրնայ միայն էով վերջանալ եւ ոչ՝ եով. այսպէս բացառականները (տիրոջմէ, Եղօրմէ), շաղկապները՝ թէ, եթէ, բայերը՝ սիրէ, գործէ.

ե) բայի մը խոնարհման ատեն՝ էով կը գրուին, ըլլոր յոգնակի երկրորդ դէմքերը, կը գործէք, գործեցէք եւն. անկատար եւ ապառնի ու պայմանական անկատարին ըլլոր դէմքերը, կը գործէի, կը գործէիր, պիտի գործէինք, եթէ գործէին² եւն:

Ահաւասիկ այս հինգ կանոններն են՝ որոնց նիւթական մտառութեամբ կը բարձուին մէջտեղէն այն անյաղթելի երեւակայուած դժուարութիւնները: Թերեւս առարկուի, էն, յն, եւն վտարելով հայ այբուբենէն՝ այսպիսի կանոններու մտառութենէն եւ ուսմանէն ազատել կ'ուզենք մանկտին, եւ հոս է ահա մեր «մէկ հնչելնի մէկ գիր վարդապետութիւնը»: Եթէ յաջողեցանք մինչեւ հոս ըսուածներով համոզելու որ հայերէն լիզուն հարուստ ու բազմահնչական լեզու ըլլալով՝ դարերու ընթացքին մէջ բարդած է լեզուական կանոն կանոնի վրայ, բայց հետեւողական կերպով. այն ատեն զիւրին պիտի ըլլայ ըմբռնել, որ այս լեզուն սորվելու համար միայն ականջը պիտի չգործէ, այլ եւ միտքը: Պարզապէս նիւթական կանոններով՝ առանց գիտակցական ուսումնասիրութեան՝ հայերէնի այբուբենն պէտք է միայն եւ միայն 27 — կամ առաւելն 29 նշանագրերու իջեցնել, այն ատեն կարելի է՝ ոչ թէ հայերէն գրել, այլ տեսակ մը հայ-էսպերանտո. իսկ միւս 9 վտարեալ գրերու հետ (է, կ, ձ, յ, ջ, ը, լ, վի, օ) վտարել նաեւ հայերէնի բառադանձէն 9—18 հազար բառեր: Այսպիսի անագորոյն խստասրտութեան արժանի չենք համարիր՝ մեր հնաւանդ լեզուն:

Այս կարեւոր խնդիրը լուծուած կը համարինք՝ եթէ յաջողեցանք ցարդ ըսուածներով ի համոզումն բերել ընթերցողներն, որ ոչ բնիկ հայաստանցին, ոչ արեւմտեան հայերէնը գործածողներն եւ ոչ իսկ՝ զհայերէնն իրբեւ գործարանաւոր լիզու՝ բնախօսական կազմական կեանք ունեցող նկատողները, պէտք կը տեսնեն հաւատալու ուղղութեան խնդրի մը գոյութեան: Վկայ մեր ըսածներուն՝ այն սակաւ հետաքրքրութիւնն, որ ցոյց կը տրուի արեւմտեան հայ հրապարակագրութեան կողմանէ, արեւելեան հայերն երբեմն երբեմն զբաղեցնող այս խնդրին: Թէ միայն մեր լաւատես զաղափարն չէ այս, այլ արեւմտեան ամէն հայ գրողներու, թող իբրեւ վկայ խօսի Հր. Ս. Թորոսեան («Բ.» 5173) «... Սահակ մը, Մեսրոպ մը՝ օժանդակութեամբ ասի մը գործակիցներու, վերջնական կաղապարը կու տան լեզուին, թէ հնչական եւ թէ ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ տեսակէտներով, այնպէս որ անկէջ մինչեւ այսօր, 1500 տարիներու ընթացքին մէջ, ոչ մէկ հեղինակութիւն պէտք կը տեսնէ կամ կը յաւակնի անձտութիւն մը, սխալ կամ բարեփոխելի կէտ մը նշմարել եւ անոր համեմատ փոփոխութիւն մը ի գործ դնել» եւն: — — —

¹ Ի բաց առեալ տիրութիւն, անտիրելութիւն (աւելի ուղիղ՝ անտիրունչ, անտիրնչութիւն), չէզոք եւն, որոնք կրնան ընդհանուր օրինաց հպատակիլ եւ էով գրուիլ:
² Յայտնի է թէ էնչ օրինօք միայն է կրնայ գտնուիլ այս ժամանակներու մէջ:

Բ.

«Կայ ուղղագրութեան խնդիր արեւելեան հայերէն գործածողներուն համար», թէ խնդիր կայ, անտարակուսելի է, բայց ոչ միշտ եւ ամէնուն համար, վասն զի ընդհատ ժամանակաւ եւ տարբեր առիթներով՝ իրենց «ապրանքը յառաջ քշելու» համար, հրապարակ կը հանեն ոմանք այս խնդիրը. ինչպէս այս օրերս՝ Սահակայ-Մեսրոպայ Յոբելեանին առթիւ պատշաճ դատուեր է վերստին արծարծել խնդիրը:

Վերոյիշեալ ծանօթութեան մէջ յիշատակած ուսուսչայ գրագէտներու համար ալ չկայ խնդիր, մանաւանդ Աղայեանի լռելէն ետքը...: Բայց կայ վ-ավաճառ մը, որ յամենայն դէպս կը ջանայ, բոլոր հայերէն հին ու նոր բառերն աղճատել, աղարտել, աւերել եւ նոր գրութեամբ, արտառոց բառեր հրապարակ նետել. «Թագաւոր, նավերով, ել, իցիւ, վավեր» եւ ուրիշ չգիտեմ ինչ անձոնի ձեւերով անպատճառ բառերու գրութիւնը փոխել տալ կը ճգնի: Մենք 2 տարի յառաջ աշխատեցանք, տքնեցանք, բայց «Երմարի» տեղ անցանք, հիմայ իսկ կարծենք, տարբեր չեն որակուիր, երբ հոգուով չափ կ'ընդդիմանանք այսպիսի այլ ընդ այլոց գրութեանց երբ հանդիպինք:

Բայց մէկ բանի վրայ կը զարմանանք: Այս առաջարկութիւնն ընողը կը տեսնէ, որ ընթերցողներն ու գրողները դանդ մը, խերեւէշ մը իսկ չեն տար այսպիսի անպիտան ուղղագրութեան մը, ո՛չ ոք կը հետեւի, եւ սակայն աննկուն յամառութեամբ կը շարունակէ ինքը միայնակ իւր վ-երն ցանկու սփռելու՝ «ընդ ոլորտս տիեզերաց»: Այս տողերը գրողը յայնանձ է ուրիշ տեղ, թէ կարճ միջոցը դատած է այսպիսի ակնախոց գրութիւններէ չազդուելու, — զանոնք կարդալը զանց կ'ընէ: Բայց կը հետեւի՞ն ամէնքն այս միջոցին... Սակայն արդար ըլլալու համար՝ վ-երու հեղինակին վրայ ալ կը ցաւինք: Կը ճգնի, կը ջանայ, «զօր» կու տայ իւր անձին, բայց կը մնայ գրածը «ձայն բարբառոյ յանապատին»:

Ուրիշ զարմանալու կէտ մըն ալ ունինք: Երբ 2 տարի յառաջ այս վ-ագրութեան դէմ ասպարէզ իջանք, քաջալերական ու սրտապնդիչ յորդոր ընդունեցանք, բայց չզանուեցաւ մէկը — բաց ի Աղայեանցի խմբէն — որ վ-ագիր պարոնին՝ հայ լեզուին ըրած անհարկի ձեռնձգութիւնը ձաղկէր... Այ՛ո՛ չեն հետեւիր, բայց այս բաւական չէ: Որոմն անտես ընելով չի խլուիր այն, այլ պէտք է արմատաքի խել ու հուրը նետել: Ըստ մեզ՝ այս աններելի ժաման ու յանդգնութեան հանդէպ՝ անզգայ կենալ, տեսակ մը անտարբերութիւն է հայ լեզուի դէմ, որուն նուիրականութեանն այսպէս իւրաքանչիւր ոք ըստ կամս կ'ընայ եղեր ձեռք նետել...:

Երրորդ զարմանալի կէտն այն է — եթէ ստոյգ է լրագրաց գրածը — որ կրկնակ յօբելեաններու առթիւ մասնաժողով մը կազմուեր է՝ ուղղագրական հարցը իր թէ քննելու: Կ'ըսուի թէ վ-ավաճառ պարոնն ալ անդամակցութեան հրաւիրուած ըլլայ... Եթէ ստոյգ է այս պարագան, այն ատեն «ուղղագրական մասնաժողովն» կազմողն ալ, հրաւիրողն ալ ազատ չէ ի չքմեղանաց, վասն զի հայ լեզուին որոշ կանոններն ոտքի տակ տուող պարոնի մը այսպիսի պաշտօն տալ՝ կարծենք, ամբարի մէջ պանիրը կատուին հսկողութեան յանձնելէն ոչինչ տարբերութիւն ունի: Ոչ թէ բարի բան մ'ընելու բարի դիտաւորութիւն ունենալու է, այլ բարեացակամ ամէն միջոցներն ալ գործածելու է: Լեզուական այսպիսի կարեւոր բարենորոգում մը կը պահանջէ ատակ, կարող, առ այն պատրաստուած անձինքներու համագործակցութիւն: Այսպիսի ան-

ձինքներէն առ այժմ կը ճանչնանք Պր. Ա. Պաշտուրեան, Պր. Հ. Աճառեան, Դր. Գարրիէլեան, Դր. Թիրեաքեան, Արժ. Մ. Մազուտեան, եւ թերեւս քանի մը ուրիշներ ալ, որոնք՝ զիանք թէ կը «լողզղան» մեսրոպեան գրերու անձեռնմխելու թեան վրայ, եւ համոզուած ենք, թէ պիտի առաջարկեն՝ ուղղագրութեան խնդրոյն լուծումն ուրիշ տեղ փնտռել, եւ ոչ վ-ափաճառներու քով . . . :

Դժբախտութիւն եւ մեծ դժբախտութիւն կ'ըլլայ, եթէ կրկնակ յօրեւաններու յաջողութենէն արբշտ՝ ձեռնամուխ ըլլանք այսպիսի ոչ-ատակ անձնամատոյցներու ձեռքով բախտն որոշել հայ այբուբենին իւրաքանչիւր նշանագրին . . . : Եթէ հրձուեցան Սահակ ու Մեսրոպ իրենց անմահութեան մէջ՝ իրենց որդւոց երախտագիտութեան վրայ, ջանանք որ անվթար մնայ այս հրձուանքը. եւ կ'ըլլայ այս եթէ ձեռնթափ ըլլան անատակներ՝ լեզուադիտական ու լեզուաբանական խնդիրներ շօշափելէն:

Մեր զարմանքը զսպելէն ետքը՝ փութանք յայտնել թէ ի՞նչ նկատմամբ հաստատեցինք թէ «կայ ուղղագրութեան խնդիր» արեւելեան հայերէն գործածողներուն համար, :

Երեք տարիէ ի վեր կը հետեւինք՝ մերթ ընդ մերթ բռնկող այդ խնդրին, եւ կամաց կամաց կը կազմաւորուի մեր մտքին մէջ այն համոզումը, թէ այս ուղղագրութեան խնդրոյն չարիքն աւելի խոր է, քան որ կը կարծուի: Պիտի ըսենք՝ այն թեթեւ վարմունքն է, զոր կը գտնէ հայ լեզուն ռուսահայ մեծամասնութեան կողմանէ: Գոնէ այսպէս կը վկայեն ծանօթք ու երբեմն հրապարակագիրք ալ: Կ'ըսուի թէ ռուսահայոց ^{3/4} NB. երեք չորրորդ մասը՝ առ տակաւ կը մոռնայ իւր բնիկ լեզուն. ընտանեկան լեզուն շատ եւ շատ տեղ կը փոխանակուի ուրիշ լեզուներով . . . եւ միայն Կաւկաս, եւ ի մասնաւորի Թիֆլիզ քիչ շատ կարեւորութիւն կը տրուի հայերէնի: Թէ որչափ մասն ստոյգ է այս մեր լրածներէն եւ որչափը՝ յայտաւելի, այն առ այժմ թող խնդրէ դուրս մնայ, բայց եթէ այսպիսի պայմաններուն կէսն իսկ ստոյգ ըլլայ, կարի դժբախտ հանգամանք մը համարելու է: Եւ այս՝ հայերէն լեզուն համար՝ դժբախտութիւն մանաւանդ թէ չարիք մը համարելու է: Այս տեսակէտով թերեւս քիչ շատ հասկնանք թէ ինչու ոմանք անպատճառ պարզել, գիւրացնել կը ջանան հայերէնի ուղղագրութիւնը:

Եթէ լաւ թափանցած ենք չարեաց արմատին, եւ հայերէնի ուսուցիչներն այս զարմանով կը կարծեն չարիքը բառնալ, դժբախտաբար յայսմ ալ պիտի ստիպուինք իրենց ընդգիմբարնը գտնուիլ: Ազգու միջոց չէ այս: Ուղղագրութիւնն այսպէս թեթեւցնել կարծելով՝ ձեռք բերուած արգիւնքն ալ առաջս ու կեղակարծ կ'ըլլայ: Ուղղագրութիւնը լեզու ըսել չէ: Հոս չարիքը շատ խոր է, շատ խոր ըլլալու է միանգամայն եւ դարմանը: Հայերէնին սէրն արծարծելու է, հայերէնին իբր հայ լեզու՝ հայ մարդու ունեցած կարեւորութիւնն ըմբռնել տալու է:

Բայց եթէ ստոյգ է այս մեր տեսութիւնն, այն ատեն դարձեալ իրաւունք պիտի ունենանք հաստատելու, որ հոս ալ ուղղագրութեան խնդիր չկայ հայուն համար, այլ հայերէն լեզուի խնդիր: Այն ատեն պարբերաբար շօշան առնող այս խնդիրն աւելի ընդարձակ հիման վրայ պէտք է յուզել: Մասնականն ուղղելով կամ ուղղել ուղղելով՝ ընդհանուրն ուղղուած չ'ըլլար, այլ հայ լեզուի ուսուցման կարեւորութեան համոզելով զհայն, կարելի ըլլայ թերեւս շօշափելի արգիւնք մը ձեռք բերել:

Կարելի է թէ չափազանց յոռի ըլլայ մեր կազմած զաղափարը՝ մեր կաւկասահ համեզբարց նկատմամբ. սակայն շատ ստեպ լսած ենք տրտունջն երիտասարդաց նկատմամբ, որ շատ քիչ ժամանակ կ'ունենան հայերէնով զբաղելու եւ պետական դպրոցներու մէջ՝ բնականապէս չեն ունենար՝ հայերէնի զիտութիւնն ընդարձակելու առիտ ու պատահար: Յամենայն դէպս՝ կը խորհինք, թէ մանաւանդ մեր երանելի ու շնորհազարդ Սահակ-Մեսրոպ քաջանուններու կրկնակ յորելեանները պիտի բերեն եւ պէտք են բերել փոփոխութիւն մը այս՝ շատ աննախանձելի գրութեան: Երբ հայութեան ոյժն նկատուած ուսաստանք չներկայանան իբր մյթ ու նեցուկ հայ լեզուի, այն ատեն շատ ծաղկալից հեռանկար մը չէ, որ կը նշմարուի ապագային խորքերուն մէջ: Ազգութիւնն մէկ կ'ուան միայն ունի, լեզուն. ուրեմն հայութիւնն ալ մէկ ոտնկալ՝ հայերէնը: Եթէ ցայժմ պահպանուեցաւ հայութիւնն՝ իւր լեզունն ասպարիս պատասպարելովն էր, եթէ այսուհետեւ ալ հայութիւնն պահպանել կ'ուզենք, պահպանենք նախ մեր լեզուն:

Սակայն լեզուն ալ կը պահպանուի, երբ խիստ պահպանողական ոգևով կը յարգուին անոր միօրինակութիւնն ու կանոնաւորութիւնը: Միօրինակութեամբ ու կանոնաւորութեամբ սիրելի կը դառնայ լեզու մը, վասն զի կանոններն որչափ ալ դժուարին ըլլան, կը բառնան լեզուի մը վրայէն կամայականութիւններն:

Այսպիսի լեզու մը աւանդելին մեզի մեր երանաշնորհ հայրապետներն ու վարդապետները, եւ այսպիսի կանոնաւորեալ ու միօրինակեալ լեզուին համար թափախիրենց ձիզն ու ջանքը: Դարերով ալ եւ՝ աւելի խիստ ու դժպէս պատահարաբար գիրքերու մէջ, պահուած կը գտնենք իրենց աւանդը, առ մեզ թողած ժառանգութիւնը: Մեր գործը պիտի ըլլայ՝ պահպանելով ու զարգացնելով մեր աւանդը՝ զուլ մեր յաջորդներուն: Այսպիսի պահպանութիւն մը կը պարտաւորէ զմեզ հանրապետութեան մտք մեր լեզուին անարատ ու անաղարտ մնալուն: Թող մեծն ու փոքրն զբանդակէ խորաքանդակ իւր մտաց մէջ:

Սահակն ու Մեսրոպ մեր երանաշնորհ նախնիք՝ արտաքին ազմուկներով չեն փախուորուիր, — անոնցմով ժամանակակից հայութիւնն է որ կը պանծայ, — անոնք կը բռնաւորուին երբ՝ մշտնջենաւորի հայ լեզուն՝ հայ մարդուն քերանը, հայ ընտանիքի ծոցին մէջ, հայութեան մէջ: Հոս պիտի երգնու այսօր ամէն հայ յանուն Սահակայ եւ Մեսրոպայ. «սիրտս հայ պիտի զգայ, միտքս հայ պիտի խորհի, լեզուս հայերէն պիտի խօսի»:

Նայսաց, 10 Յոյ. 1913:

Հ. Գ. ՄԴՆԵՎԻՇԵԱՆ

